

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР

АБАЙ ТҰЛҒАСЫ МЕН МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Қойгелдиев М.

тарих ғылымының докторы, профессор

Абай тақырыбы, яғни ұлы ойшыл күн тәртібіне қойған қоғамдық мәселеге деген көзқарас – бұл ұлт үшін, оның зиялылар қауымы мен басқарушы элитасы үшін әр қашанда кемелдіктің өлшемі мен көрінісі болып келді. Бұдан жүз жыл бұрын қалыптасқан бұл рухани құбылыс бүгін де өз күшін жойған жоқ, іргелі дәстүрге айналды.

Абай тұлғасы мен оның мұрасы қазақ мәдениеті үшін мәңгі құбылыс десек те, оларды тура түсіну үшін тарихи таным және көзқарас қажет. Яғни, Абай шығармашылығын ол өмір сүрген тарихи уақыт және ортамен тығыз байланыста ғана қарап, тура түсінуге болады.

Ал, Абай ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген тұлға, оның кемел шығармашылыққа ден қойған мезгілі осы жүзжылдықтың соңғы ширегіне түс келеді.

Сондай-ақ Абай қол бастаған батыр немесе қоғамдық қозғалыстың басында тұрған саясаткер де емес. Ол ойшыл, ақын, шығармашылық иесі. Олай болса, Абай тұлғасы мен шығармашылығы белгілі бір тарихи кезеңге байланысты қаралып, ерекше жалпыұлттық құбылыс ретінде бүгінгі заманға қатысты өзектілігі айқындалуы тиіс.

Тарихи тұрғыдан алғанда Абайдың алдында қоғамдық ойда «Зар заман» атанған кезеңнің Шортанбай, Мұрат және Дулат сияқты өкілдері тұрса, сонында Алаш қозғалысына белсенді атсалысқан Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Омар Қараш бастаған шоғыр тұр.

Абайдың тұлғасы мен шығармашылығын осы аталған қоғамдық ой арнасы мен ағымында ғана тура түсініп бағалауға болады.

«Зар заман» мектебі ақындары жырлаған ойдың өзегі – империялық биліктің құзырына өткен атамекенді, жермен бірге көзден ұшқан саяси еркіндікті жоқтау. Саяси тәуелділіктің бұғауы алқымына бата бастаған қоғамның рухани күйінің көтеріңкі болмайтындығы белгілі.

Шортанбай, Дулат, Мұрат шығармашылығында бұлыңғыр болса да сол кездегі отарға айналған Қазақстан үшін шарасыздықтың не екендігін түйсіну бар. Патшалық билік ендігі уақытта Бұқар заманындағыдай беймәлім, бұлыңғыр емес, көзбен көріп, жүрекпен сезінуге боларлық нақты, шындыққа айналған күш. Оған қарсы тұрарлық елдің халі де жоқ,

ауызбірлік кеткен, өзара алауыздық үстемдік алған, елдің атқамінер «жақсылары» аға сұлтандық, болыстыққа таласып, «алтын тұғыры ағашқа» айналып, «қан шықса елін жұлмалар, қасқырменен аралас» халге жеткен. Қолға қылыш, найза алып, атқа отырып, батырлық құрар, Мағжан айтқандай «ер заманы» (XVIII ғ.) өткен. Соны түйсінген Шортанбай ақын «Енді еркіндік заман жоқ, дұшпанның құрған торы бар, Ендігі жүрген жігіттің, маңдайында соры бар», - деп зарлады.

«Зар заман» ойшылдары елден береке мен бірліктің кету себебін жалпыелдік мүддені аяқ асты еткен қазақ ұлықтарынан, ел арасы ұсақ дау –жанжалмен күн көруге ойысқан сұлтандардан көрді. Яғни, елдің болшағын ақылды да айлалы билеуші топтың мақсатты қызметімен байланыстырды.

Жалпы алғанда «Зар заман» мектебі XIX ғ. Алғашқы жартысы мен орта тұсындағы қазақ өмірінің көркем ойдағы құр шағылысы ғана болып қойған жоқ, сонымен бірге оның терең дағдарысқа ұшырағандығының да көрінісі болды. «Зар заман» - өзін -өзі басқару мүмкіндігінен айрылған халықтың тірелген тығырықтан жол тауып алып шыға алатын күштің өз ішінде жоқ екендігін терең сезіген көңілдің күйі.

Исатай Тайманұлы, Жоламан Тіленшіұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған азаттық үшін қозғалыстардың жеңіліс табуы қазақ қоғамдық ойындағы дағдарысты тереңдетте түсті.

Қазақ елінің еңсесін басқан міне осындай ауыр кезеңде Шыңғыстаудан шыққан күңіреніс пен үміт аралас Абай үні қазақ сахарасын аралап кетті.

Абайдың қазақ қоғамдық ойы мен тарихындағы өзінен бұрынғы ақыл-ой иелерінен айырмашылығы қандай деген сауал қойып, оған жауап іздер болсақ, онда мынадай жағдайды еске алған жөн сияқты.

Абайдың тұлғалақ қалыптасуын баяндауға келгенде зерттеушілердің көпшілігі (аса құрметті Мұхаңнан, Мұхтар Омарханұлынан бастап) неге екені белгісіз Батыс пен Шығыстың қайнар көздеріне басымдылық беретіндігі байқалады. Ұлы ойшылдың жастық шағында шығыс классиктерінің, ал кемел шағында батыс ақындарының ықпалында болғандығы айтылады. Бұл мүмкіндік заман ауанынан туындаған ғылыми әдіс те болар.

Абай сияқты тарихи тұлға Батыс пен Шығысты телі емген деген пікір басым алған сәтте бүгін, яғни Абайды жаңаша түсінуге мүмкіндік туған жағдайда, ойшылды өмірге әкелген топырақ пен ортаның жазығы қандай еді? Деген сауал көңілге орала береді.

Иә, Мұхтар Әуезов айтқандай Абайдың екі бірдей нәрден, яғни Шығыс пен Батыстан сусындағаны рас, сонымен бірге басы ашық нәрсе сол, Абай ең алдымен, әуелде « жақсы жайлау өзгеше бір қоныс » (бұл да М.Әуезовтан) қазақ деген топырақ пен ортада жапырақ жайған биік шынар емес пе?

Мың жылдық алып бәйтеректің құнарлы топырақта ғана тамыр жая алатындығы сияқты, Абай сияқты кемел ой иесінің де бой көрсетуі ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі рухани жаңғыруды аңсаған қазақ қоғамында ғана мүмкін еді. Басқаша айтқанда, қазақ аталатын ұлттың, қалыптасқан мәдениеттің соған дейін қорланып қалған мұңы мен шері, арманы мен мақсат-мүддесі үміті мен күдігі Абай болып сөйлесі, Абай өлеңдері мен қара сөздері арқылы сыртқа жанартау болып шықты. Бұл тұрғыдан алғанда Абай жинақы, нышанда құбылыс. Ол бір Алланың қолдауымен ХVІІІ, ХІХ ғасырдың қаһарлы сынынап аман-есен өтіп (өте қалмай қалған халықтар да бар!) , олардан да күрделі ХХ ғасырдың табалдырығына аман-есен жеткен қазақ деген ұлттың рухани болмысын ымырасыз талдауға алып, сынап-мінеуге хақылы тұлға дәрежесіне көтерілген адам, яғни болашақтан үміті зор, бірақ даярлығы аз, бойында күш-қуаты мол, бірақ оны орнымен жұмсауға олақ халықтың қиын-қыстау сәтінде жанашыр ұстазы болып сөйлеген тұлға.

Кезінде, идеологиялық ұстанымдарға сәйкес Абай тұлғасы мен мұрасын қараңғы қазақ қоғамына қарсы қоя отырып талдау үрдісі үстем алды. Мұндай мақсатты ұстаным өз нәтижесін бірді де. Қазақ өмірі, қазақ ортасы мен ақын тұлғасы, ақын мұрасы арасында алшақтық, сәйкессіздік өмірге келді. Абайдың ХІХ ғасырдың соңындағы қазақ қоғамындағы қалыпты жағдайға, саналы түрде қарсы шыққан тұлға екендігін баса айта отырып, сонымен бірге біз көп жағдайда бұл ұлы ойшылдың бар болмысымен сол кезеңдегі қазақты тұрмыстың, оның мәдениеті мен қоғамдық ойының жинақы көрінісі болғандығын ескере бермедік. Басқаша, айтқанда, Абай қазақ жұртына Батыс пен Шығыстың әдебиеті арқылы келегін қондырғы элемент (маргинал) емес, Абай қазақ топырағынан бой көтерген, оның отына күйіп, суығына тоңуға даяр толық табиғи төл тұма құбылыс.

Абай қазақ тарихындағы алғашқы ұлт ақыны. Ол рулық немесе жүздік мүддеден алыс кеткен, тіпті оған қарсы құбылыс. Оның ұлтошылдығы 18 ғасырдағы Бұхардан да, 19 ғасырдағы ұлы шоғыр-Мұрат, Дулат, Шортанбайдан да жоғары ұр. Өйткені Абайға дейін қазақ халқының ұлттық болмысы мен табиғатын дәл де терең ашқан басқа талант болған емес. Бұл біріншіден. Екіншіден, сондай-ақ Абай сияқты отарлық тәуелділік кезеңіндегі қазақ қоғамының ұлттық трагедиясын терең жанашырлықпен ұғынып, оны ұлы талантқа лайық деңгейде ашық жария етіп, жалпы ұлттың ұстазы дәрежесінде мойындалған басқа тарихи тұлға жоқ.

Кеңестік кезеңге тән әдебиетте Абайдың ел басқару ісіндегі белсенді қызметі, осы бағыттың ізденістері жөнінде мардымды мәлімет берілмеді. Бұл ресми идеологиялық ұстаным тудырған жағдай еді.

Біз бұл арада Абайдың белсенді қызметін арнайы бөліп айтуды жөн деп білеміз. Өйткені, зерделі зерттеуші Бейсенбай Байғалиевтің басып айтқанындай, соңғы жылдарға шейін, қазір де белгілі себептерге байланысты, « Ұлы ақынның ел басқару саласында атқарған кәделі қызметі түбегейлі зерттелмей қалды. »

Архив құжаттарының көрсетуіне қарағанда Абай Құнанбайұлы саналы өмірінің 18 жылын ел басқару ісіне арнап, оның 12 жылында болыс, 6 жылыда би болып, ғұмырын әр қилы айтыс-тартысқа толы оқиғалар толқынында өткізеді (1).

Ұлы ақынның турашылдығы мен ел мүддесіне қатысты мәселелерде өз жауларымен ымырасыздығы оған ұзақ мерзім істі болуына да негіз болды. Бұл егес үзіліп-созыла келе 1903 жылы 25 көкекте ақын үйіне жүргізілген полицейлік тінтумен аяқталды. Тінтуге себепші болған билік тарапынан белгілі тұлғаға көрсетілген саяси сенімсіздік еді (2).

Атқа мініп, ел басқарып, мемлекет ісінде сенімділік танытқан Абайға « Почетный Киргиз » (« Құрметті қырғыз ») атағын беріп, 3 разрядтағы кафтан (1876) кигізіп, аңшы мылтығымен (1890) марапаттаған үкімет (3), енді осылайша ақынға ешуақытта сенбейтіндігін де білдірген еді.

Ақынның ел басқару ісіне араласуы, белгілі дәрежеде, өз замандасы, ұлы ғалым Шоқан Уәлихановтың 1862 жылы Атбасар округінің аға сұлтаны қызметіне дауысқа түсіп, « өз өнегесімен жерлестеріне білімді сұлтан-правительдің » қаншалықты пайдалы болатындығын « дәлелдеуге тырысқандығын » еріксіз еске салады (4).

Бүгін біз Абайдың қазақ болмысын терең бойлай түсінуіне жол ашқан осы ел басқару ісіндегі болыстық және билік қызметі болғандығы жөнінде сенімді айта аламыз. Абай отаршыл билік жүйесі мен халықтың ара қатынасын сырттай бақылау арқылы емес, басқарушы билікке тікелей араласа жүріп көзімен көрді, сыншыл ой елегінен өткізіп таныды. Сондықтан да Абай сияқты ұлы талант иесінің мемлекеттік басқару ісіне (мейлі ол болыстық басқару буыны деңгейінде болсын) араласуы ұлттық қоғамдық ойдың жаңа сапаға көтерілуіне негіз болғандығын мойындауымыз қажет.

Абай сол тарихи мезгілдегі патшалық сайлау жүйесінің қазақ ықоғамы үшін аса зиянды індетке айналғандығын, қазақ халқын « бұзықшылдыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын » көріп, одан құтылмай ел ісінің оңбайтындығын терең ұғынды.

Басқаша айтқанда Абай отаршыл биліктің бұрыннан келе жатқан ұлттық мінез, болмыстағы кемшіліктерді тереңдетіп жібергенін көзімен көріп, бұл процесті жанымен сезінген ойлы тұлға. Ақынның қара сөздерінде бұл дағдарыстық құбылыстың нақты көрінісі берілген. Ұлы ақын оны жеке тұлғаға, әлеуметтік топтарға байланысты береді.

Он төртінші сөзінде ол: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап бере алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да игі іс тілемек бұлар- жүрек ісі...

Жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі- бәлеге, жаманшылыққа бейім (?) ... Әйтпесе құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?»- (5) деген негізді тұжырымға келеді.

Абай талдауынан өтпеген, Абай сынына ілінбеген қазақ қоғамында әлеуметтік топ жоқ десе де болады.

Жиырма екінші сөзінде ол: «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейді деп ойладым.

Байды қадірлейін десең бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың малының еркі өзінде жоқ...

Мырзаларды қадірлейді десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр...

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ...

...Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің?... ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын молмындарды аямасаң, соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым, (6)- деп күрсінеді.

Жоғарыда айтылғандай, Абайды түсіну, Абайдың сыны мен мұңын сол дәреже деңгейде қабылдап, қорыту қазақ зиялылары мен қауымына жеңіл түскен жоқ.

... Кезінде, яғни өткен ғасырдың 50-60 жылдары мектепте оқып жүргенде бағдарламаға сәйкес Абайды біз де оқыдық. Оқыту әдісі де, ұстазымыздың шеберлігінде мін болған жоқ. Бірақ, біз Абайды сол кезден бастап-ақ тура түсіне бастадық деп айта алмаймын. Шынын айтқанда ұлы ойшыл бізден тым алыс еді. Қазір ойланып, өткенге ой жүгіртіп қарасам, менің бейкүнә замандастарымның Абайды тура түсіне алмай қиналуы толық табиғи, заңды құбылыс екен. Өйткені сол тұстағы мектеп бағдарламасындағы ойшыл ақын Абай алды мен артында ешкім жоқ, қайырсыз, қатал сахарада жалғыз қалып, сары уайымға шегілген шерменде жан еді.

Кейін барып түсінгеніміздей, бұл тарихи және ғылыми шындықтан мүлдем алшақ, бірақ партиялық идеологияға тиімді Абай болатын. Олай болса тарихи, ғылыми шындық қайда, шын Абай кім?

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында, яғни отарлық езгі мен ортағасырлық надандық екі жағынан бірдей езген қоғам жағдайында өмір сүрген ұлы ойшылдың алдында Шортанбай, Дулат, Мұрат сияқты алыптар салып, «Зар заман» атанған мектеп, артында Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Омар Қараш сияқты «Азаттықтың алтын айына қол сермеп», сол жолда мерт болған Алаштық қасиетті ұрпақ бар еді.

«Өлеңі бәрі-жамау, бәрі құрау» деп өзінен бұрынғы ағаларына сақтана қарағанымен, өзі өмір сүрген ортаны танып білуде «бұрынғы жақсылардан орнек қалған» деп, олардан үйренуден қашпаған Абайдың, өзінен кейінгілерге бергені де аз болған жоқ..

Абай жастарды, халқын білім мен өнерге шақырды. Жай, құрғақ, тек пайда әкелетін білім емес, надандықтан, құлдықтан құтқаратын, жарыққа алып шыға алатын білімге шақырды.

Сонымен бірге, кейінгі уақыт көрсетіп бергендей Абай қалдырған мұраның тағы бір өзегі- ол өзіне, өзгеге сын көзбен қарау болса керек. Абай сыны бұл жай күйректікке жетелейтін сын емес, іс пен әрекетке жол ашатын сын болатын.

Қажырлы қызметімен XX ғасырдың басында ұлт өміріне жаңа серпін берген Әлихан Бөкейханов бастаған зиялылар буыны Абай мұрасынан нәр алды. Абайдың бастаған ісін ақын ретінде- Мағжан, философ-ойшыл ретінде – Шәкәрім, саясаткер ретінде- Әлихан, Ахмет, Халел, Мұстафа және басқалар жалғастырды.

Қазақ қоғамының әлеуметтік дертін байқап-тануда және оларды сынға алуда ғасыр басындағы қазақ саясаткерлері, ойшылдары мен жазушылары Абайдан үлгі алды, өздерін ұлы ақынның шәкірті санады.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,

-деген Абайдың сын мектебі Әлихан, Ахмет, Міржақыптарға қазақ қоғамын терең түсіну үшін ғана емес, ең алдымен оны түбегейлі өзгерту үшін керек болатын.

Сөз ретіне қарай, айта кетейін Абайдың немере інісі Шәкәрім, ұлы Тұрлығұл, шәкірті әрі ағайыны Кәкітай және басқа ағайын-туыстары Алаш қозғалысына атсалысты, оған тілектес болды. Тарихи шындықтың бір қыры осындай.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамдық ойына Абайдың ізін ала келген ұрпақ ұлы ақынның перзенті Әбдірахманмен замандас «жаңа жолдың басшысы»,

қайғы-қасіретке бой алдырудан халықтың халінің өзгермесін терең түсінген, түсініп сапалы іс-әрекетке көшкен ұрпақ болатын. Іс-әрекетті бұлар да ағартушылықтан бастады. Олардың ағартушылығы халыққа, оның болашағына кәміл сенген, сондықтан да, алдымен оның өзін оятуды мақсат тұтқан ағартушылық болды. Соның нәтижесінде өмірге ұлт-азаттық идеологиясы келді, ұлттық мемлекеттікті қалпына келтіру ісі қолға алынды, осы мұратты көздеген Алаш қозғалысы нақты күшке айналды.

Міне, осы тұрғыдан алғанда да Абай нағыз ұлттық құбылыс, әрқашанда ізденіске, өзінді терең түсінуге, басқаны сыйлауға, мына жарық дүниеде өзінмен және өзгемен жарасымды өмір сүруге меңзейтін биік тұлға.

Әдебиеттер:

1. Бейсенбай Байғалиев. Абай өмірбаяны архив деректерінде. А., 2001, 27-286.
2. Бейсенбай Байғалиев. Абай өмірбаяны архив деректерінде. А., 2001, 44-656.
3. Бейсенбай Байғалиев. Абай өмірбаяны архив деректерінде. А., 2001, 4266
4. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., т.5, А., 1985, С.150
5. Абай Құнанбаев. Шығармалар, 2-томдық, А., 1968, 2т., 163 б.
6. Абай Құнанбаев. Шығармалар, 2-томдық, А., 1968, 2 т., 170-171б.

Özet

Bu makale Abay şahsiyetinin ve mirasının Kazak tarihindeki yeri hakkındadır.

Resume

This article is about the role of Abays inheritance in Kazakh history.

Резюме

Эта статья написана о величайшем поэте Абае, месте, которое он занимает в Казахской истории.